

► **Moordpartijen, vernielingen & confiscaties, diaspora**

De Armeense *culturele genocide*

De Armeense Genocide, door Armeniërs traditioneel aangeduid met Medz Yeghern ('Grote Misdad') is de naam voor de volkerenmoord gepleegd op tussen de 800.000 en 1,5 miljoen Armeniërs in het Ottomaanse Rijk tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. De moordpartij werd in twee fasen uitgevoerd: het grootschalig doden van de weerbare mannelijke bevolking door middel van massamoord en onderwerping van Armeense dienstplichtigen tot dwangarbeid, gevolgd door de deportatie van vrouwen, kinderen, ouderen en zieken, die op dodenmarsen moesten naar de Syrische Woestijn.

In 1913, vrijwel direct na de beëindiging van de tweede Balkanoorlog, waardoor het grondgebied van het Ottomaanse Rijk in het westen feitelijk gereduceerd werd tot dat van het huidige Turkije, gaf de Armeense patriarch van Constantinopel de opdracht om de omvang van de Armeens-Christelijke bevolking in het Ottomaanse Rijk te inventariseren. De commissie die dit onderzoek uitvoerde concludeerde in haar rapport dat er geen exact getal te geven is. Wel gaf zij aan dat de ondergrens waarschijnlijk rond de 3 miljoen lag. Die 3 miljoen Armeniërs woonden voor een belangrijk deel in Istanbul en aan de westkust (rondom Izmir). Daarnaast maakte het rapport melding van aanzienlijke Armeens-Christelijke minderheden in een aantal grotere steden in het Zuidoosten, zoals Kars, Bitlis en Van. Een aparte bijlage vermeldde nog een overzicht van 3000 'Armeense' dorpen, stadjes en buurtschappen

voor het grootste deel in Anatolië. De meesten daarvan hadden ook een Armeense naam. Nog geen vijf jaar later, aan het einde van de Eerste Wereldoorlog waren er van die 3 miljoen nog hooguit enkele tienduizenden over. Ongeveer een miljoen (de schattingen lopen uiteen van 600.000 minimaal tot ruim 1,5 miljoen) waren in de tussenliggende vier jaar van honger en dorst omgekomen tijdens de gedwongen marsen naar de Syrische woestijn of vermoord tijdens een van de talloze pogroms en standrechtelijke executies. Ettelijke honderdduizenden wisten in die periode naar Europa of Amerika te vluchten. En enkele honderdduizenden ontkwamen naar het Oosten waar vanaf 1917 kortstondig een (Christelijke) Republiek Armenië bestond. Die ging in 1920 op in de USSR.

Onteigeningen

Veel Armeense bezittingen en woningen – vooral in het arme oosten van het land – werden, direct nadat de eigenaren op transport waren gesteld – of waren vermoord – door de Ottomaanse regering verdeeld onder de vele etnische Turken uit de recent kwijtgeraakte gebieden, die gedurende de verschillende Balkanoorlogen naar Anatolië waren gevlucht. En hetzelfde gebeurde met het land van de Armeense boeren. Het werd direct

▲ Russische soldaten bij massagraf van Armeniërs in het vroegere Armeense dorp Sheykhalan bij Mash, 1915. (FOTO: ARMEENS GENOCIDE MUSEUM-INSTITUUT, WIKIMEDIA COMMONS)

◀ Begeleid door Turkse soldaten marcheren Armeniërs naar een gevangenis bij Mezireh, Kharpert, Armenië, Ottomaanse Rijk, april 1915. (FOTO: POLITISCHES ARCHIV DES DEUTSCHEN AUSWÄRTIGEN AMTES, BESTAND: KONSTANTINOPEL 169, WIKIMEDIA COMMONS)

nadat de Armeense bevolking was gedeporteerd, verdeeld onder de lokale bevolking.

Recent historisch onderzoek toont aan dat het vooruitzicht op extra land of een nieuwe woning voor veel arme Turkse en Koerdische burgers ook de belangrijkste reden was om mee te werken aan het deporteren van hun dorpsgenoten of zelfs het eigenhandig vermoorden van Armenen. Uit dit alles blijkt ook dat de belofte van de regering aan de Armeense minderheid, dat de deportaties vooral van tijdelijke aard waren en dat zijn na terugkeer hun bezittingen weer konden ophalen, nooit serieus bedoeld was. Men wist dat de Armenen nooit meer zouden terugkeren. Niet alleen Turkse en Koerdische burgers profiteerden van de deportaties, ook de Ottomaanse staat nam zijn deel. Grote Armeense complexen zoals scholen, culturele instellingen en grote warenhuizen (een belangrijk deel van de warenhuizen in Istanbul was Armeens eigendom) werden vrijwel direct door de Turkse staat onteigend. En in de grote steden wisselde veel belangrijk onroerend goed in die tijd van eigenaar.

Verwoestingen

Van de vele honderden monumenten van Armeense cultuur in het Ottomaanse Rijk, vooral kerken en kloosters, zijn er tussen 1914 ►►

ARMENIË GENOCIDE

en 1918 veel verwoest. In een Engelse rapportage uit 1924 worden tenminste 24 kloosters genoemd die tijdens de grote 'pogroms' van 1915 en 1916 moedwillig in brand zijn gestoken. In het Genocide Museum in Jerevan is een getuigenis te lezen van een oude vrouw, afkomstig uit een Armeens dorp niet ver buiten de stad Van, waarin zij vertelt hoe zij als kind getuige was van het feit dat woedende Turken de kerk in haar dorp, waar een groot aantal Armeense inwoners hun toevlucht hadden gezocht, in brand staken.

Ook na de stichting van de Turkse Republiek in 1923 ging de (opzettelijke) vernietiging van de Armeense cultuur en haar erfgoed nog door. Zo kregen tussen 1923 en 1960 alle Armeense dorpen en steden officieel nieuwe Turkse namen. In een aantal steden werden de Armeense religieuze gebouwen die nog resteerden toegewezen aan het Turkse ministerie van religieuze zaken (Diyanet), wat in de praktijk vaak betekende dat ze omgezet werden in moskeeën. Op het Turkse platteland werden de resterende kerken en kloosters vooral aan hun lot overgelaten. Lokale (Turkse en Koerdische) bewoners gebruikten de leegstaande monumenten, als opslagruimte, als garages, of stallen voor hun vee. En afgelegen kerken en eeuwenoude kloosters vielen ten prooi aan slopers die er goedkoop bouw materiaal vonden. Ook werden religieuze gebouwen soms door het Turkse leger gebruikt als schietschijf tijdens oefeningen. Een paar van de bekende gevallen van de 'culturele' genocide zijn:

- **De kerk van Tekor** (5^e eeuw). Deze belangrijke kerk stond tot 1956 nog overeind. Is sindsdien diverse malen gebruikt als doelwit bij oefeningen van het Turkse leger. Er staat nu alleen nog een muur overeind.
- **De kerk van Tzepi** (7^e eeuw) stond in het gelijknamige dorp. Dit dorp kreeg een Turkse naam in de jaren vijftig (Zibini) en de kerk is veranderd in een moskee.
- **Het klooster van St. Bartholomeus** (7^e eeuw). Dit klooster, op de plek waar de apostel de marteldood gestorven zou zijn, was een van de belangrijkste Armeense pelgrimsoorden. Klooster en kerk zijn opgeblazen.
- **Het klooster van St. Karapets** (9e eeuw) werd in 1915 geplunderd en voor het grootste deel verwoest. De restanten zijn in de jaren zestig door het Turkse leger gebruikt als doelwit bij een oefening. De stenen die overbleven zijn gebruikt bij de bouw van een naburig dorp.

▲ Resten van Armeense Gagik-kerk in Ani, Turkije. (FOTO: RÉNIE VAN DER PUTTE)

- **Klooster en kerk van Varqavank** (11e eeuw) werd ook al in 1915 verwoest. Restanten zijn gebruikt voor de bouw van een moskee.
- Van de vijf kerken van op **het kloostercomplex van Khtzkonk** (gebouwd in de 11e en 12e eeuw) staat nu alleen nog de zwaar beschadigde kerk van de heilige Sarkis overeind.

Dat de Armeense cultuur nog steeds onder druk staat blijkt uit een aantal recente voorbeelden. Zo werd het klooster van St. Makar, vlak buiten Nicosia in het door Turkije bezette deel van Cyprus, nog in 1997 geplunderd en verwoest. Om de bouwval staat sindsdien een hek. De kerk van de heilige Apostelen (Surp Arakelots) in Kars werd in nog 1998 veranderd in een moskee. In Bitlis werden talloze fragmenten met Armeense inscripties (afkomstig van een in 1915 vernielde kerk) gebruikt bij de reparatie van een moskee. En zeer recent werden een aantal nog in gebruik zijnde Armeense kerken in de omgeving van Mardin op last van de lokale overheid overgedragen aan het ministerie van geloofszaken.

▼ Monument voor Alexander Tamanian in het centrum van Jerevan. Op de voorgrond zijn oorspronkelijke ontwerp voor de binnenstad van Jerevan. (FOTO: CORAL PRESS)

plaats maakte voor in de haast opgetrokken nieuwbouw. Een tweede vluchtelingengolf in 1918 en de belegering van de stad door de Turken in 1918 en 1920 vormden de genadeklap. De Sovjetisering van Oost-Armenië (zoals het huidige Armenië toen nog heette) in 1920 kon ternauwernood voorkomen dat de stad door de Turken volledig van de aardbodem zou zijn weggevaagd. De schade aan de stad was echter wel zo groot dat al in 1921 werd besloten tot een volledige nieuwbouw.

In 1924 kreeg de, in Moskou geboren, Armeense architect Alexander Tamanian (1878-1936) volgens de legende van Stalin persoonlijk de opdracht een nieuwe stad voor het volk te ontwerpen. Kenmerkend voor zijn sterk op de toenmalige Russische architectuuropvatting gebaseerde stadsplan zijn de brede ringweg die stad cirkelvormig omsluit en het strakke rastervormige stratenplan van het centrum met in het midden een en orn plein, waaraan de belangrijkste regeringsgebouwen en culturele instellingen zijn geconcentreerd. De woningbouw bestaat voor het grootste deel uit langgerekte gesloten blokken van drie tot vier verdiepingen met op alle straathoeken opvallende verhogingen.

Om het traditionele karakter van de stad vorm te geven zijn vrijwel alle gebouwen opgetrokken met het lokale roodachtige of gele tufsteen. Deze steensoort werd alleen op belangrijke plekken onderbroken door het gebruik van, eveneens lokaal gewonnen, basalt.

Een heel bijzonder kenmerk van Tamanians plan is de enorme uitzichtheuvel die aan de noordkant van het centrum, precies in het verlengde van het centrale plein, oprijst. Uit zijn dagboek, dat pas twintig jaar na zijn dood gepubliceerd werd, blijkt dat Tamanian deze heuvel precies zo had ontworpen, dat vanaf het ruim zestig meter boven de stad uitrijzende plein er altijd vrij uitzicht zou zijn op de berg Ararat, de heilige berg uit het Armeense geloof en symbool van de Armeense identiteit. Aan zijn opdrachtgever Stalin schreef hij echter dat de heuvel uitdrukking gaf aan de verheffing van de arbeidende klasse en dat men vanaf die hoogte het beste uitzicht had over de prestatie van het volk, de nieuwe stad, symbool van de macht van de Sovjets. Hoewel er in de afgelopen decennia veel is bijgebouwd in Jerevan is het oorspronkelijke stadsplan van Tamanian, dat pas na zijn dood door zijn zoon volledig is voltooid, nog voor een belangrijk deel intact aanwezig. En kun je bij mooi weer van af de heuvel nog steeds de Ararat zien liggen. ◀